

Posudek oponenta disertační práce Mgr. Václava Rameše "Spory o podobu vlastnické transformace v 90. letech" předkládané v roce 2020 na Ústavu českých dějin FF UK

I. Stručná charakteristika práce

Autor předkládá systematickou analýzu „přechodného období“ po pádu komunistické diktatury v Československu v listopadu 1989, které v zásadě trvalo několik let a v němž se rozhodlo o povaze plošné majetkové transformace, jež výrazně spoluurčila současnou „kapitalistickou“ podobu české i slovenské demokracie. Zabývá se ideovými a politickými spory a situačními posuny, z nichž vítězně vzešli akademičtí liberální ekonomové s koncepcí „radikální“ ekonomické transformace na úkor gradualistů či zastánců ekonomické demokracie. Přihlíží přitom k historickému zakotvení jednotlivých myšlenek, koncepcí a ideologií a jejich vývoj sleduje v česko/slovenské komparaci i v širší mezinárodní perspektivě.

II. Stručné celkové zhodnocení práce

Co se týče heuristiky, kritiky pramenů i literatury a jejich interpretace, je předložená práce zcela původní a originální. Autor si nic neusnadnil a pustil se do náročné komplexní analýzy historicky bezprecedentní změny vlastnických vztahů po pádu komunistické diktatury v Československu. Soustředí se na několik klíčových transformačních let, tedy na *modalitu* změny v *jádrovém* období, a v hutných, tematicky se vzájemně pronikajících sondách ji zasazuje do hlubších a širších historických, geopolitických a ideových souvislostí. Disertace je napsána funkčním jazykem a je prosycena přiměřeným teoretickým věděním, jež je implementováno do jednotlivých kapitol, kde nejlépe prokazuje míru své funkčnosti.

III. Podrobné zhodnocení práce a jejích jednotlivých aspektů

Autor dal své práci strukturu obsáhlých a hutných chronologicko-tematických sond do problematiky s tím, že pro každou zvolil specifické teoreticko-metodologické východisko, aby ve styku s historickou materií fungovalo jako účinný nástroj či přinejmenším vodítka poznání. Vyvaroval se tedy běžného nešvaru, kdy je práce jako celek opatřena teoretickým úvodem, který souvisí s probíranou látkou většinou jen volně, intuitivně či

pocitově. Práce je založena na velmi kvalitní a systematické heuristice – i tam, kde se mohl spolehnout na dostatečné odkazy v odborné literatuře, autor provedl další pátrání a dosavadní poznání posunul o kus dál – někdy výrazným způsobem. Výklad je funkční a srozumitelný, nepropadá se do samoučelného žargonu. Kdybych práci charakterizoval jako podrobnou „archeologii“ česko/slovenské ekonomické transformace, nebylo by v tom nic nadsazeného či módního. Autor výrazně přispěl k poznání jedinečného, vysoce rizikového politického a společenského experimentu, jímž byl plošný přechod od státního k soukromému vlastnictví (řčeno ideologicky: návrat od „socialismu“ ke „kapitalismu“). Na tomto místě musím kriticky podotknout, že v úvodní kapitole „Zrod myšlenky: od reformního komunismu k privatizaci“ není k mému překvapení využita inspirativní analýza Jiřího Kabeleho *Z kapitalismu do socialismu a zpět. Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky* (Praha, Karolinum 2005), která patří k základní literatuře. V celkovém rozsahu tvoří toto opomenutí výjimku, a proto nic nemění na mém přesvědčení, že kolega Rameš předložil práci, která se přiřadí k těm zakladatelským.

V jednotlivých kapitolách/sondách je vybraná problematika nasvícena z několika podstatných úhlů pohledu, které ve svém celku vytvářejí velmi podrobný a plastický obraz ekonomické transformace. Za klíčové považuji autorovo zjištění, které jednotlivé sondy vrchovatě potvrzují, že nic nebylo rozhodnuto předem a že představy o předurčenosti vývoje – od ideologicky motivovaných (připravený neoliberální scénář) po konspirační (spiknutí elit) – jsou zcela liché.

První „sonda“ („Limity demokracie: spor o podnikové samosprávy“) je věnována sporům o demokratizaci ekonomické sféry a zdůvodňuje, proč se neprosadila podniková samospráva či privatizace podniků do rukou jeho zaměstnanců, ačkoli v minulosti bylo o těchto formách teoreticky uvažováno a v přechodných dobách byla alespoň ta první pokusně zaváděna do praxe. V listopadu 1989 vyplývaly představy o všeobecné – a tedy také *ekonomické* – emancipaci člověka jako svébytného hospodářského subjektu z demokratického étosu „sametové revoluce“ a potvrzovaly jeho (dočasnou) dominanci.

Doplnil bych pouze, že „vlády národního porozumění/oběti“ se od počátku těšily výraznému *expertnímu* statusu, založenému na masové popularitě V. Komárka, V. Klause, V. Dlouhého ad. jako odborníků s širokým rozhledem a znalostmi, což přispělo k tomu, že jejich nesouhlas s podnikovou samosprávou (a nakonec i s privatizací formou zaměstnaneckých akcií, o níž se ovšem uvažovalo mnohem silněji) byl přijat bez větších protestů. Proti ekonomicky chápané demokracii nestála

na počátku občansky chápaná demokracie, nýbrž ekonomická odbornost opřena o teoretické zázemí.

Rád bych vyzdvihl autorův smysl pro systematickou a komplexní argumentaci, která se vyznačuje tím, že zjištěné dílčí poznatky dokáže patřičně využít v dalších sondách na místech, kde si to logika výkladu žádá. V tomto případě mám na mysli pozdější výklady o střetech mezi představami o „zaměstnanecké“ a „občanské“ demokracii.

V druhé „sondě“ („Distribuce moci: kdo kdy bude o čem rozhodovat“), kde za svou metodickou inspiraci zvolil nový (či konstruktivistický) institucionalismus, se autor věnuje vytváření mocenského pole od vypuknutí „sametové revoluce“ do přijetí zákona o velké privatizaci na počátku roku 1991. V tomto krátkém, leč na klíčová rozhodnutí bohatém a velmi konkurenčním, ba přímo konfrontačním období, se formovaly transformační síly v podobě konkrétních aktérů a institucí, vazeb a sítí, myšlenek a ideologií. Autor podrobně popisuje, jak a kde se vytvářela jednotlivá ohniska a jaké bylo jejich místo a vliv ve vznikajícím mocenském poli a transformačním diskurzu. Je si vědom napětí – typického pro revoluční časy – mezi formálním a neformálním vlivem, mezi charismatickou a institucionální legitimitou a na konkrétních případech demonstruje rychlou a zrádnou proměnlivost mezi těmito formami moci v překotném vývoji, v němž svoji vůli uplatňují různě disponované subjekty a v němž nelze zvítězit bez jisté ideologické vybavenosti, mediálně komunikační dovednosti a situační pohotovosti. Autor na dramatických posunech v otevřené situaci dokládá, jak se reformátor s ryze expertní legitimitou *via facti* stává politikem a ideologem.

Na s. 120 je chyba: na předsedu OF v říjnu 1990 nekandidoval tehdejší rektor UK Radim Palouš, nýbrž jeho syn Martin. Rovněž by se dalo podotknout, že k ideovým zdrojům liberálů nepatřily jen teoretické premisy (Buchanan, Hayek, von Mises či Friedman), ale také konkrétní politika, především M. Thatcherové. To je jen poznámka na okraj.

V třetí „sondě“ („Konstrukce konsensu: od zaměstnanců k občanům“) se autor teoreticky a metodicky inspiroval diskurzivní analýzou, konkrétně analýzou politického jazyka a politického diskurzu. Zabývá se zde vytvářením či konstruováním politického a společenského konsenzu pro koncept privatizace a jeho realizaci; a předvádí, jak se představy a myšlenky *privatizace a kapitalismu*, jejichž perspektivy nebyly na počátku celého procesu nijak valné (což přiznávali i ekonomové, kteří jim přáli), rozjely v důsledku jiných dynamických faktorů rozpoutaných „sametovou

revolucí". Konkrétně mám na mysli tyto faktory: morálně motivovaný antikomunismus, bezpečnostně motivované lustrace, česko/slovenskou roztržku a „divokou privatizaci“ státního majetku „nomenklaturními bratrstvy“ po dubnu 1990. Autor vzhledem k „ekonomické“ podstatě svého tématu a rovněž i k náplni kapitoly rozpracovává pouze poslední, čtvrtý faktor a opět to dělá velmi důkladně a přesvědčivě: nasvětluje, proč a jak se do hry postupně dostávaly radikálnější prvky ekonomické politiky související s pojmy „privatizace“ a „trhu bez přívlastků“, které se v původním arzenálu hodnot „sametové revoluce“ vůbec nevyskytovaly. Mám za to, že autorova pozornost zaměřená přísně metodicky především na „ekonomický faktor“, poněkud zastírá to, jak se na jeho profilování a radikalizaci podílely zmíněné faktory ostatní: „léčba šokem“, uplatněná v oblasti národního hospodářství, do značné míry suplovala či shrnovala nebo dokonce ospravedlňovala nemožnost „vyléčit“ stejným způsobem celou českou společnost a politiku.

Autor odhaluje strategii „depolitizace privatizace“ v podobě systematického vytváření „národního“ konsensu pro tu podobu ekonomické transformace („expertní“, „jedinou možnou“ apod.), kterou vytvářeli vládní ekonomové vybavení původním statutem odborníků a požehnáním „národního porozumění/oběti“. Klíčovou roli v tomto „výchovném“ či „léčebném“ („léčba Klausem“) procesu hrála média, což autor pěkně dokládá na příkladech. Doplnil bych k tomu pouze to, že média a veřejné mínění obecně v tomto čase rovněž procházely zrychleným vývojem – od dezorientace způsobené ideovým vakuem, které tu zůstalo po nečekaném zhroucení perestrojového diskurzu, k rychlému osvojení si liberálně tržního diskurzu jako nového jazyka. Dalo by se říci, že nejistá mediální a politická elita v něm našla „svůj“ nový žargon, který ji vyvedl z vakua a vyzbrojil patřičnou suverenitou pro příští časy. Bylo to samozřejmě spojeno s „polarizací diskurzu“, což autor demonstruje na dobře zvolených příkladech, v níž „národní porozumění/oběť“ našlo svůj zrcadlový protějšek v „národní zradě“ (výprodej majetku německému kapitálu apod.). Tato polarizace nás pak od devadesátých let doprovází dodnes.

Čtvrtá „sonda“ („Jak se chovat na trhu: československá kupónová privatizace“) je věnována ideálnímu ekonomickému subjektu – novému a odpovědnému *homo economicus*, který měl nahradit „socialistického člověka“, limitovaného prostředím kolektivní neodpovědnosti v paternalistické komunistické diktatuře. Jako metodické vodítko autor zvolil foucaultovskou „governmentalitu“ coby komplexně pojatou a uplatňovanou moc v pozdně moderní společnosti prostřednictvím různých

institucí a politik, praktik a taktik, idejí a ideologií, na kterých se podílejí všichni coby větší či menší, aktivnější či pasivnější spolupodílníci na moci. Prizmatem tohoto pohledu na moc jako široce sdílený prostor se ukazuje především to, že původní úmysly „architektů“ transformace vedly téměř vždy k něčemu poněkud jinému, než co bylo na počátku zamýšleno. Což koneckonců vyplývá z komplexní povahy mocenského pole.

K tomu se váže i – autorem odhalený – problém odlišného výchozího pojetí podstaty připravované operace/operací, kdy na jedné straně je kupónová privatizace – vzhledem k turbulentní povaze trhu – realisticky chápána jako cesta ke „kreativní destrukci“ (D. Tříška), z níž teprve vzejde nový řád, a na straně druhé jako přímá a nejrychlejší cesta k „odpovědnému vlastníkovi“ a *via facti* k „prosperitě“ celé podnikové sféry (V. Havel a mnozí další). Ukazuje se tak, že v komplikovaném mocenském poli nelze dosahovat jednoznačných výsledků podle výchozích ideologických představ a politických plánů; a dokonce i to, že rozpory lze najít už uvnitř konkrétní výchozí představy, která se navenek jeví jako konzistentní: to se projevuje už v rozporu mezi rétorikou a realitou při prosazování neoliberální agendy, který spočívá v tom, že spontánní přirozené procesy mají být nastartovány podle sociálně inženýrského plánu akademických ekonomů, kteří jsou ovšem „teoreticky“ vzdáleni od mikroekonomických i mentálních a spotřebitelských realit a chtějí konstruovat novou skutečnost na zelené louce jako před nimi komunisté. A konsekventně jako oni zakládají na nový krizový vývoj, který bude vyžadovat další a další intervence („krizové balíčky“, privatizaci bank zahraničnímu kapitálu atd. atp.). V tomto smyslu se „listopad“ jeví jako „antiúnor“ – to se zdá být jeho nejsnáze pochopitelnou a patřičně také využívanou a obecně sdílenou logikou.

Autor se soustředí na konstrukci ideálních typů ekonomického subjektu, které se vázaly na živé a dynamické prostředí česko/slovenské ekonomické transformace. A ukazuje, jak se základní typy rámcově projevily v klíčovém transformačním projektu – „kupónové privatizaci“; a že ideální představa „architektů“ transformace o ekonomické racionalitě české a slovenské populace byla značně nadhodnocená, z části z nevědomosti, z části možná záměrně (populismus). Tato sonda podle mého názoru představuje vrchol celé práce, mj. i proto, že přesvědčivě odhaluje neadekvátnost jakýchkoli zjednodušujících výkladů komplikovaného procesu, které dnes dominují veřejným debatám a nezřídka se i v nebulvárních médiích orientují podle spikleneckých rastrů (Prognostický ústav ČSAV jako předsunutá hlídka KGB atp.).

Pátá „sonda“ („Reforma jako národní emancipace: federální vs. slovenská cesta“) je věnována reformě pojaté jako příležitost k národní emancipaci a autor v ní pojednává o střetu federálního a národního (slovenského) přístupu k ekonomické transformaci. Inspiroval se teorií hospodářského (či spotřebitelského) nacionalismu a konceptem národního hospodářství podle německé historické školy. Také v tomto případě objektivně popsal a vysvětlil postupnou a křehkovitou divergenci mezi federálním „liberálním“ a slovenským „národním“ pojetím velké změny v řízení národního hospodářství. Ačkoli otázkou zůstává, do jaké míry se za federálním pojetím skrývalo české „národně-liberální“ pojetí transformace („česká cesta“, „národní stříbro“, „zlaté české ručičky“), které naplno vyhrželo až po rozpadu Československa v osamostatněném českém diskurzu. Rovněž upozorňuji na jistou nevyváženost v popisu konfliktu mezi předsednictvem SNR a premiérem Mečiarom – autor se pozastavuje nad nedemokratickým institucionálním principem odvolání vlády předsednictvem slovenského parlamentu, ale ponechává stranou svévolnost a manipulativnost Mečiarova premiérství, jež se rozhodně nevykazovalo kolektivním demokratickým étosem. Mé kritické poznámky však nic nemění na inovativním potenciálu poslední sondy – je nutné mj. ocenit, že autor jako první český historik produktivně využil bratislavského archivu Veřejnosti proti násilí, který byl dlouhá léta nepřístupný.

Co se týče formální úrovně práce, tu a tam narazíme na ne zcela optimální formulaci, překlep či chybějící slovo; děje se tak jen zřídka a lze to považovat za běžné u prací, které neprošly profesionální redakcí; také v citacích by se našly určité formální nedostatky (např. používání kurzívy v názvu citovaného článku a rovněž periodika, v němž vyšel; nebo chybné uvedení autora textu v citované kolektivní monografii – poznámky č. 532, 537, 575 a 728, kdy je první jméno abecedně uvedených spoluautorů zaměněno se jménem autora textu, na který je odkazováno). Jsou to však v celkovém úhrnu jen drobnosti, jež budou odstraněny kvalitní redakcí, až bude dílo připravováno do tisku.

Důležitý výklad je někdy umístěn do poznámky a přitom by se hodilo, aby figuroval v hlavním textu. Není to však častý jev a vyplývá spíše z bohaté heuristiky, která vybízí k důkladnému dokladování tvrzeného nebo k prezentaci zajímavých poznatků. Celkově je ovšem třeba vyzdvihnout autorovu organizaci celé velmi hutné a obsažné materie do (téměř geometricky) přehledného textu, který vesměs neobsahuje žádnou vatu, není kontaminován kvazivědeckým žargonem či „oplodněn“ ideologickými předsudky. Míra autorovy objektivnosti je až ohromující a otrásá dnes již téměř automatickým předpokladem, že každá historická interpretace je do

snadno poznatelné míry prostoupena autorovou osobní světonázorovou preferencí. Tato práce se přinejmenším vymyká logice tzv. revizionismu v současné historiografii, který více či méně obratně skrývá svou anti-antikomunistickou či antikapitalistickou preferenci (a z ní vyplývající „angažované dějepisectví“) za fasádu zvoleného tématu, teorie a metodiky.

Co se týče celkového přínosu, platí, což jsem napsal výše: práce je původní, originální a přínosná. Kriticky zahrnuje relevantní literaturu, opírá se o publikované prameny a heuristickou základnu výrazným způsobem rozšiřuje a obohacuje. Po důkladné redakci by disertace měla vyjít knižně, nepochybuji, že se zařadí mezi odbornou literaturu primárního významu.

IV. Dotazy k obhajobě

Předložená disertace je postavena jako věcná a poněkud neosobní analýza *problému* a nezohledňuje jistý prvek *iracionality* v podobě individuální a masové psychologie v přechodném období. Nemíním to jako výtku, ale spíše jako inspiraci k dalšímu tázání, které věcná a důkladná analýza teprve umožňuje. Jako určité vodítko například může posloužit fenomenologie „polospánku“ (*Teorie masového šílenství: příspěvky k psychologii politiky*, Praha Academia 2013), v níž Hermann Broch vychází z toho, že tzv. obyčejní lidé i výjimeční jedinci jako historičtí aktéři nejednají zcela svobodně a při plném a jasném vědomí podmínek a důsledků svých činů či při osvojování těchto činů. Jasnozřivost je vzácná a v čase velkých změn spíše kontraproduktivní, odporující všeobecnému směřování. Nacházejí-li se lidé ve stavu „polospánku“, míní se tím jistá ponořenost do přírodních a historických podmínek, v nichž se rodí „konglomerát rudimentárních poloracionálních úvah, jimiž člověk tvoří svá individuální a pospolitá přesvědčení, aby s nimi zůstal citově spjatý“. Myslím, že může být produktivní ptát se na to, co se děje s lidským vědomím v čase dějinného skluzu, v jedinečném, krátkém čase, kdy je údajně snadné „přeformátovat“ je. Ale jakými způsoby, do jaké míry a za jakých podmínek?

Zdá se totiž, že vítězná podoba transformace, jak vyplynula ze složitých střetů různých ekonomických přístupů traktovaných expertním a politickým jazykem, se nakonec stala něčím, s čím se lidé mohli relativně snadno a rychle identifikovat: protože to v sobě zároveň zahrnovalo expertní záruku i ideologickou přímočarost slibující rychlou a úspěšnou změnu; a protože to zároveň reprezentovalo radikální rozchod (nefungující

ekonomika) i kontinuitu s minulostí („národní porozumění“). Zkrátka bylo to to, co „obyčejným lidem“, ale i „architektům změny“ dávalo příslib jakési plynulosti věcí, jakési záruky kontinuity uprostřed revoluční změny.

Nabízejí se otázky: Do jaké míry byla transformace svébytným emancipačním procesem a do jaké míry importem vnější ideologie („washingtonský konsensus“)? Jak bylo možné osvojit si poměrně rychle dosud cizorodé a zavrhané myšlenky? Čili: Jak a co se proměnilo ve společenském vědomí od listopadu 1989 do června 1992? A jak by se to dalo zkoumat s ohledem na dosud provedenou analýzu?

S tím souvisí problém, který se nabízí při četbě Závěru (s. 270): Křehký stav „národního porozumění“, který vznikl v prosinci 1989 v důsledku rychlého zhroucení komunistického režimu (i s jeho perestrojkovým diskurzem) a rychlého nalezení nekonfliktního východiska, byl do značné míry stavem falešným, jenž zastíral reálné společenské frustrace a rozpory. Mohl být mělký, byť citově intenzivně prožívaný *synkretický utopismus*, jímž se projevoval duch „demokratické revoluce“ (ve smyslu rovnosti všech tradic a světónáborů jako východiska konsensu), trvalou inspirací dalších změn? Lze si představit, že by demokratická revoluce 1989 nepřerostla v revoluci liberální (či jinou konkurenční – ale jakou?!) revoluci 1990? Že by se důsledná demokratizace vyvíjela dále až do prvků přímé demokracie politické a ekonomické?

S tím souvisí otázka o možnosti samosprávného řízení podniků. Mohlo fungovat vzhledem ke čtyřiceti letům existence v systému kolektivní neodpovědnosti? Přiměli by zaměstnanci-vlastníci sami sebe k „zodpovědnému sebeomezujícímu ekonomickému chování“? Nebo by to byla jen jiná cesta k „nevyhnutelné“ koncentraci majetku, než jakou nabízela „kupónovka“?

V. Závěr

Předložená práce splňuje požadavky kladené na disertační práci, a proto ji doporučuji k obhajobě a předběžně ji klasifikuji jako: prospěl.

V Praze, 9. února 2020

PhDr. Jiří Suk, Ph.D., DSc.